

ESKİ TÜRKLERDE MEKTUP/MEKTUPLAŞMA KAVRAM ALANINA AİT “BİTİĞ”LER ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Kenan AZILI*

Öz: Eski Türkçe metinlerde sıklıkla karşılaşılan “bitig” ifadesinin terimleşme süreci, Türk kültür ve yazın tarihi açısından oldukça önemlidir. Bu terimin belirli dönemler içerisinde farklı anlam/kapsam alanları ile yaşayıp daha sonra daha dar bir kapsama ulaştığı örnekler üzerinden görülmektedir. Daha önceki bir çalışmada tarafımızdan örnekleri verilen bu son terimleşme sürecinin artık daha da ayrıntılandırılarak ele alınması zorunlu hale gelmiştir.

Bitig teriminin başlangıcından beri Türk yazılı envanterinde kazandığı kavram alanlarından biri de “mektup”lar olmuştur. Terim, belirli dönemlerde mektup anlamıyla kullanıldıktan sonra farklı terimleşme süreçleriyle mektup anlam/kavram alanına ait daha spesifik terimler üretilmiştir. Bu çalışmada Türklerin mektup/mektuplaşma konusunda ürettiği terminoloji ele alınarak Türklerde bu terminoloji vasıtasıyla yazın alanının sınırları belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: bitig, mektup, mektuplaşma, yazın, terim

Some Thoughts On “Bitig”s Relative To Concept Of Letter/Corresponding In Old Turks

Abstract: The term process of the “bitig” word, which is frequently encountered in ancient Turkic texts, is very important in terms of Turkish culture and literary history. This term is seen through examples that have lived with different meaning / coverage areas within certain periods and then reached a narrower scope. It has now become compulsory to deal with more detail this final term process which was given by our earlier work.

One of the conceptual areas in which the term “bitig” has gained in Turk written inventory since its beginning has been “letters.” After the term was used with the meaning of “letter” in certain periods, more specific terms related to “letter” meaning/concept field have been produced by different terms of term process. In this study, the boundaries of the this literature field will be made to determine in Turks through these terminologies, dealing with the terminology that Turks produced about letter/ corresponding.

Keywords: bitig, letter, corresponding, literature, term

I. Giriş

İnsanlık tarihinde şüphesiz medeniyetin zorunluluklarından biri de yazı ve yazım faaliyetleri olmuştur. Yazının icadı ile birlikte medeniyetlerin kayıt düşme, finansal veri kaydetme ve iletişim sağlama gibi ihtiyaçları karşılanmaya başlanmıştır. İnsanoğlunun temel ihtiyaçlarından biri olan kendi türü ile iletişim kurma gereksinimi de yazı ile beraber giderilmiştir. Mektuplar iletişimin yanında insanoğlunun sosyalleşme veya sosyal ilişkiler tesis etmesinin anahtarlarından biri olagelmıştır. Bu doğrultuda mektupların insanlık toplum ve düşünce tarihi açısından oldukça önemli bir

* Araş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir / TÜRKİYE. E-posta: kenanazili@hotmail.com ORCID No: 0000-0002-9055-3842

yeri vardır. Bildiğimiz kadarıyla mektupların insanlık tarihinde oldukça eski bir geçmişi bulunmaktadır. Kanıt niteliği taşıması, tarihi yeniden şekillendirmesinin ötesinde mektuplar, beşeri etkileşimleri kolaylaştıran, fikirlerin özgürce çarpıştığı ve önemli ya da önemsiz her ayrıntının karşı tarafa aktarıldığı çok önemli bir ‘mecra’yı teşkil etmektedir. Dolayısıyla mektuplar, taşıdığı bu temel nitelikler sayesinde gerek toplumsal yaşamda gerekse toplumsal yaşamın ortaya çıkardığı kültürel süreçlerin hemen hemen her aşamasında sıklıkla görülen bir araç olmuştur (Çapraz, 2017: 213).

Sertkaya, bir yazısında eski Türklerin oldukça geniş bir alana yayılmış yazı sistemleriyle eğitim-öğretim yaptıklarını, dolayısıyla okuma yazma bilen kadim bir millet olduklarını göstermiştir (Sertkaya, 2001). Bu yüzden böyle eski bir yazı sistemi içerisinde kültürlenmiş kadim Türk toplumunun mektup ve mektuplaşma faaliyetlerinden uzak olduğu düşünülemez. İnsanlığın yazıyı icadından itibaren görülmeye başlanan mektuplaşma faaliyetlerinden Türklerin ne kadar hisse aldığını görebilmek için mevcut tarihi verilere bakmak gerekmektedir. Öncelikle ilk veri olarak Bizans kaynaklarında yer alan İstemi Kağan’ın 567 tarihinde İskit harfleriyle Bizans’a gönderdiği mektup zikredilebilir. Bu mektup aslında diplomatik amaçlı olsa da Türklerin eldeki ilk kayıtlı mektubudur (Golden, 2002: 123).

Uygurlar döneminde ise oldukça fazla örneklerini bulabilmekteyiz. Özellikle sivil metinler olarak gruplandırılan din dışı metinlerin tasnif edilmesiyle derli toplu bir şekilde görülen Uygur mektuplarının elliye yakın örneği elimizde mevcuttur. Radloff, Gabain, Yamada, Zieme ve Tezcan gibi bilim adamlarının üzerlerinde çalışıp neşrettikleri bu mektuplar, dönemin kültürel ve toplumsal ipuçlarını barındırırken döneme ait birçok dillik özelliklerini de ihtiva etmektedir. Ayrıca bu mektuplardan birkaçı üzerine son çalışmayı Sertkaya (2011) yapmıştır. Çalışmada mektuplar içeriklerine ve kullanılan kalıp ifadelerine göre tasnif edilmiştir.

Karahanlı döneminin önemli eserlerinden bir olan Kutadgu Bilig’de çok kıymetli üç mektubun bulunduğu bilinmekte ve dönem içerisinde yerleşmiş bir mektuplaşma geleneğinin olduğu anlaşılmaktadır (Nalbant, 2013: 27). Uygur ve Karahanlı dönemleri içerisinde fark edilen en önemli bilgi, mektup yazımı ve mektuplaşma geleneğinin benzer bir şekilde ilerleyerek yaygınlık kazandığı ve kullanılan ifadeler kadar aynılık taşıdığıdır. Böylelikle daha sonraki dönemlerde devlet-toplum-birey üçgeninde gerçekleşecek her türlü mektup faaliyetlerinin temelini daha bu dönemlerde atıldığı anlaşılmaktadır.

II. Eski Türkçede Bitig

Bitig, eski Türkçe dönemlerinde genel hatlarıyla “anıt taş, yazı, kitap, mektup, senet, sözleşme, dilekçe, belge ve muska” gibi yazılı her türlü şey için kullanılan genel bir terim olmuştur. Böyle geniş bir kullanım beraberinde sınırları belirlenemeyen belirsiz bir terim ve tanımı zor bir tanımlama ortaya çıkmıştır. Bu yüzden bugüne kadar yapılan birçok çalışmada **bitig** teriminin karşılığı olarak net bir teklif yapılamamıştır.

Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından olan Köktürk yazıtlarında **bitig** terimi yalnızca “yazılı taş, bengu taş” kavram alanlarına karşılık gelmekteydi. Daha sonraki dönemlerde yukarıda zikredilen geniş ihatadaki anlam alanlarına karşılık bulmuştur. O halde **bitig** terimi için öne sürülebilecek ilk yargı, terimin başlangıçta sadece taş üzerine yazılan metinlere karşılık kullanılırken sosyal hayattaki yenilik ve değişikliklerle daha farklı alanlarda daha farklı kavramlara karşılık olarak kullanılmaya başlandığıdır (Azılı, 2018: 272).

Terimlerin etkili iletişim ihtiyacı ve bir alanın kavramlarını temsil etme zorunluluğu arasındaki gerginlik içinde yer alması gerçeği, dilbilimsel bir fenomen olarak benzersiz bir şekilde terminolojiyi ortaya çıkarır. Terminolojinin işlevsel gereksiniminin, sınırlı anlamın ifade edilmesi için gerekli olan kesinliği elde etmek olduğu ölçüde, terminoloji, içsel yapısının, sadece leksik öge ve anlam arasında değil, aynı zamanda dilsel formda istikrarlı ilişkiler yaratma işlevinde, daha güçlü bir sistemleşmeye yönelir (Kageura, 1999: 27). Bu sistemleşme dilde birçok örnekte gözlemlenebilir. Ancak **bitig** terimi için bu düşünce geçerli görünmemektedir. Çünkü terimler yaratıldıkları süreçten başlayarak geniş bir anlam/kavram alanından dar bir anlam/kavram alanına doğru ilerleme kaydetmektedir. Oysa **bitig** teriminin ilk belirlendiği yazıtlarda bu alan oldukça dardır. Tam da bu noktada farklı bir açıdan bakmanın zorunluluğu doğmaktadır. **Bitig** terimi var olan ihtiyaca göre şekillenmiştir. Söz konusu dönemde “yazın alanı” neredeyse sadece bu yazıtlardan müteşekkil olduğu için mevcut terim yalnız bu kavram alanı için kullanılmış olmalıdır. İlerleyen dönemdeki anlam/kavram alanının genişlemesi yine ihtiyacın bir yansıması olabilir. Üstelik eldeki veriler bu genişlemenin yine zaman içinde oldukça daraldığını ve yeni terimlerle çoğaldığını göstermektedir.¹

Bitig teriminin bu değişimi üzerinden Felber’in evrensel dilbilim çalışmalarına esas olan şu görüşünden hareket etmek zorunda kalıyoruz: Dildeki leksik birimlerin terminolojik görünümleri senkroniktir, yani terimlikleri için mevcut anlamları daha önemlidir. **bitig** terimi açısından bu bilgi oldukça önem kazanmaktadır. Çünkü terimin oluşturulmasında mevcut ihtiyaçların da karşımıza çıkacağını düşünürsek, Köktürk döneminde yazılan bu yazıtlar içerisindeki terimler sadece bu yukarıdaki anlam dairesi için oluşturulmuş olur. Böylece **bitig** teriminin sınırlı anlamlarıyla kullanılmış ve yazıtların okuyucuları düşünüldüğünde oldukça genel bir terim olduğu söylenebilir. Ödünçleme yoluyla kazandırılan özel anlam alanından genel bir terim sürecine doğru gelişmiş olduğu düşünülebilir (Felber, 1984: 98-99).

Türkçenin ilk yazılı metinlerinde dar bir anlam alanı ile kullanılan **bitig** kelimesinin terimleşme süreci oldukça karışıktır. Bu dar anlam alanından “yazı ve yazılı her şey” gibi geniş, kapsamlı ve belirsiz bir alana geçişin nasıl olduğu tam tayin edilemezken, bu evreden sonra daha farklı bir terimleşme evresine girecektir. Özellikle karşılık bulacağı anlam/kavram alanına göre ayrı bir sözcükle birlikte daha spesifik bir terim olarak kullanılmaya başlayacaktır. Bu sürecin formülü şu şekilde gösterilebilir:

piet (Çin. ödünçleme) → biñg (anıt, taş yazıt) → biñg (yazı, yazılı her şey) → yeni kelime + biñg (daha spesifik yeni anlam/kavram alanı)

III. “Mektup” Kavram Alanında Bitig

Bitig terimi, Köktürk Kağanlığından sonra sosyal, siyasi ve kültürel hayatın değişmesi ve gelişmesi ile birlikte farklı farklı alanlarda kullanılmaya başlanmıştır. Doğal olarak ihtiyaçların getirdiği zorunluluktan dolayı **bitig** teriminin karşıladığı kavramlar çeşitlenmeye başlamıştır. Terimin kapsadığı birçok kavram alanından biri de “mektup”lardır. Bireyin birey ile veya devlet ile yazışmalarında kullandıkları mektuplar, Eski Türkçe döneminde bolca örneği olan türlerdir. Aşağıdaki örnekler

¹ Bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kenan Azılı (2018). “Eski Türkçede Bitig Adları”, Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun’dan Anadolu’ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu, 1(1), 270-299.

bunun en güzel delilleridir (Verilen örneklerin Türkiye Türkçesine aktarımı, kaynaklarda yer almadığı hallerde tarafımızca verilmiş ve [KA] kısaltması kullanılmıştır.).

Uygur sivil metinleri arasında yer alan bazı mektupların içerisinde bizzat yazılan mektubun adı olarak **bitig** kelimesine yer verilmektedir:

Siziñ **bitig**ñizler kelti “Sizin mektuplarınız geldi [KA].” (Hamilton, 1986: 110).

Meni üçin kırka arkış barsa bir **bitig** id “Batıya giden bir kervan varsa, (onunla) bana bir mektup yolla [KA].” (Hamilton, 1986: 116).

Eski Türklerin sosyal hayatını gün yüzüne çıkaran en önemli kaynaklardan birisi olan Dîvânu Lügâti't-Türk'te Türklerin mektuplaştığını görmek mümkündür:

Ol ewke **bitig** ötgürdi “O evine mektup gönderdi.” (Ercilasun, 2015: 107).

Olar bir birke **bitig** ötrüştü “İkisi birbirine mektup vb. şeyleri ulaşturdular.” (Ercilasun, 2015: 109).

Kutadgu Bilig'de devlet erkânının birbirine mektup yolladığı örnekler oldukça dikkat çekicidir. Bu eserden hareketle Türk siyasi hayatında yine mektubun önemi ortaya çıkmaktadır.²

Kün togdı ilig odgurmışka **bitig** idmişin ayur “Hükümdar Kün-Togdı'nun Odgurmış'a mektup gönderişini anlatır.” (Arat, 2008: 88-89).

İlig odgurmışka ikinç yolu **bitig** idmişin ayur “Hükümdarın Odgurmış'a ikinci defa mektup gönderişini anlatır.” (Arat, 2008: 88-89).

Tüketti **bitig** türdi badı tutup

Alıp oğlña birdi elgin sunup “Mektubu tamamladı, dürüp bağladı; eliyle uzatarak oğluna verdi.” (Arat, 2008: 328-329).

Görüleceği üzere **bitig**, “mektup” kavram alanı içerisinde oldukça işlek kullanılan bir terimdir. Öyle ki ileride Harezmi-Altınordu devlet yazışmalarında mektupların tamamı için sadece bitig terimi kullanılacak (Özyetgin, 2005: 60) ve artık sadece mektuplar için kullanılan bir meslekî bir terim olacaktır.

IV. Yeni “mektup” Anlam/Kavram Alanlarına Ait Bitig Terimleri

Bitig teriminin yukarıda zikredilen üçüncü terimleşme evresi artık yepyeni ve çeşitli terminolojilerin doğmasına sebep olacaktır. Doğacak ihtiyaca göre terimin geniş ve belirsiz anlam/kavram alanının daraltılarak belirgin ve net anlam/kavramlara karşılık gelmesi sağlanmıştır. Bu süreçte terim oluşturma için sadece tek bir yol izlenmiştir. **Bitig** kelimesi ile birlikte başka bir kelime kullanılarak yeni bir terim üretilmiştir. Böylece “yazın” alanındaki çeşitlilik artık her bir terimle beraber karşılık bulmuştur.

Bu alanlardan birisi ve belki de en dikkat çekici olanı da Türklerin kullandığı mektup terminolojisidir. Bu terminolojinin ele alınmasıyla Türklerin sosyal hayat içerisinde mektup/mektuplaşma konusunda -hatta bunu estetik olarak da düşünmek gerekir- sınırları da ortaya çıkacaktır.

Devlet yönetiminde Türk hükümdarlar kendi tebaasına veya tebaası dışındaki kimselere emirlerini iletme için mektup yazmaktaydı. Bu mektup **yarlğ bitig**

² Bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. M. Vefa Nalbant (2013). “Eski Türk Mektuplaşma Geleneği Üzerine Kutadgu Bilig Açısından Bir Değerlendirme”, MTAD, Cilt 10, Sayı 3, ss. 6-30.

“*hükümdar mektubu*” olarak adlandırılırken, mektup türleri içinde en itibarlı kabul edilmekteydi. “*Emir, ferman, buyruk*” kavram alanına sahip olan **yarlıg** kelimesi, Moğolcada *car* (<yar) olarak yaşarken bugün Farsçada **cārçi** “haberci” şeklinde yaşamaktadır (Rezaei, 2018: 21). Kelimenin kavram alanı bazen bu emir/fermanın metnini de karşılamaktadır. Ancak emir/ferman metinleri için yine aynı kelimeden, yarlıg bitig terimi ortaya çıkmıştır. Böylece yeni bir mektup türünü karşılayabilecek terim oluşturulmuştur. Aşağıdaki örneklerde hükümdarların alt makamdaki kişiler için yazdığı kişisel emirleri barındıran mektupların örnekleri yer almaktadır.

... **yrig bitig** alıp yanıp kl... (Zieme, 1985: 67) “*Hükümdar mektubu alıp, cevaben...[KA].*”.

... bu üzük **yarlıg bitig** sam tso açarika tegdükte... (Barat, 2000: 157) “*Bu hükümdar mektubu Sam Tso Hoca'ya ulaştığında... [KA].*”.

... **yarlıg bitig** eltdçi li bağlıg gün sin atlıg beg birle tavrak kelti... (Barat, 2000: 157) “*Hükümdar mektubu aracı Li Bağlıg Gün Sin adlı bey ile hızlı bir şekilde geldi [KA].*”.

Hükümdarın **yarlıg bitig**'ine cevaben halktan birilerinin yazdığı ve isteklerini ilettiği mektupların da oldukça sık kullanıldığı görülmektedir. Bu mektup türüne ise **ötüg bitig** denilmektedir. Tam olarak “arzuhal, dilekçe” anlamlarını karşılamaktadır. Makam olarak daha aşağıdaki kişilerin üst makamlara olan arzı **ötüg** iken bu arzın işlendiği mektuplara **ötüg bitig** denilmektedir:

... **ötüg bitig** yanı kün ugrnta... (Hamilton, 1986: 69) “*...arzuhal yeni gün (?) [KA].*”.

... **ötüg bitigig** körmişde ken öz elgin yantut bitig kıltı... (Ölmez, 1994: 100) “*... arzuhali gördükten sonra kendi eliyle cevap mektubu yazdı [KA].*”.

... **ötüg bitig**... (Barat, 2000: 15) “*... arzuhal [KA].*”.

... tašta bitigü ugrnta **ötüg bitig** kılıp ötünti... (Barat, 2000: 17) “*... taş üzerine yazmasını arzuhal verip arz etti [KA].*”.

... münlüg kadaglıg **ötüg bitigig** ot üze buzug ergürmiş teg... (Barat, 2000: 26) “*... kusurlu arzuhali ateş üzerinde eriyen buz gibi [KA].*”.

... anın bu **ötüg bitig** ötünü tegintimiz... (Barat, 2000: 106) “*...bu yüzden bu arzuhali saygıyla arz ettik [KA].*”.

... **ötüg bitigig** okıyu tüketip... (Kaya, 1994: 66) “*... arzuhali tamamen okuyup [KA].*”.

Alicısına ulaşan mektubun ikinci aşaması olan gönderene yollanan mektup ise **yankı bitig** “*cevap mektubu*” olarak karşımıza çıkmaktadır. Ne tesadüftür ki yapılan metin taramalarında bulunan tek örnek de yine hükümdarın kendisine gelen mektuba cevaben yazdığı **yankı bitig**'dir. Genel olarak “cevap, karşılık” anlamlarına gelen yankı kelimesinden türetilen **yankı bitig**, kontekste uygun bir şekilde “cevap mektubu” olarak kullanılmaktadır. Burada belirtmek gerekir ki ayrıca kullanılan **yantut bitig** ile aynı şekilde eşdeğer olarak kullanılmıştır:

... xan öz elgin tapladım tep **yankı bitig** ıdu yarlıkadi. (Barat, 2000: 31) “*...Han kendi eliyle 'Kabul ettim.' yazıp cevap mektubu gönderdi [KA].*”.

Yankı bitig'den muhteva olarak daha özel, bir olaya veya habere karşı -belki yine bir mektuba karşılık- yanıt olarak gönderilen **sevinç bitig**, “teşekkür mektubu” kavram

alanını karşılamaktadır. Hsüan-Tseng Biyografisi'nde bolca örnekleri bulunan terim, Barat tarafından “teşekkür mektubu” olarak çevrilmiştir. **Ötüğ bitig** terimi ile birlikte kullanıldığı bir örnekten de anlaşıldığı gibi resmî işlerde her türlü teşekkür mektubu için **sevinç bitig** terimi kullanılmaktaydı:

... xanka **sevinç bitig** ıdtı... (Barat, 2000: 68) “*Hana teşekkür mektubu gönderdi [KA].*”

... sevinip yanturu **sevinç bitig** kılıtı... (Barat, 2000: 71) “*Sevinip cevaben teşekkür mektubu yazdı [KA].*”

... sabça yana ükşürü **sevinç bitig** ıdtı... (Barat, 2000: 86) “*(Gönderilen mektuba) uygun olarak tekrar teşekkür mektubu gönderdi [KA].*”

... elginte **sevinç ötüğ bitig** ötünü tegintimiz... (Barat, 2000: 85) “*Elindeki teşekkür mektubu(nu) saygıyla arz ettik [KA].*”

Toplumsal hayatın içinde Türkler teşekkür mektuplarının yanı sıra teşekkürünü veya sevgilerini göstermek için mektuplarla birlikte hediye göndermekteydiler. En yakın dost ve akrabaların birbirine gönderdikleri düşünülen bu mektup türlerinden ilki **açığ bitig**'dir. Terim “hediye ile birlikte gönderilen mektup, hediyeli mektup” şeklinde karşılık bulabilir. Terimin yer aldığı metni neşreden Hamilton, **açığ** ifadesini “hediye, iyilik” olarak tanımlamıştır (Hamilton, 1986: 138). Clauson ise kelimenin “hafif” anlam bağlantısına karşın hediye anlamına geldiğini şu örneklerle gösterir:

...yüklere açtılar ertütün **açugin** ötüntiler ve beglerdin açığ ayak alır... (Clauson, 1972: 22).

Örnekteki **ertüt** ve **açığ** kelimeleri aynı anlamlı ikilemedir. Bu halde **açığ bitig** terimi “hediye ile birlikte gönderilen mektup, hediyeli mektup” anlamına gelen bir terim olmalıdır:

... **açığ bitig**imiz k... ıraktın üküş köjül ıdur biz... (Hamilton, 1986: 137) “*... hediyeli mektubumuzu uzaktan en kalbî duygularımızla gönderiyoruz [KA].*”

Yine bir diğer benzer bir şekilde “hediye” anlamına gelen **belek** kelimesi **açığ bitig** terimi gibi yeniden terimleştirilerek **belek bitig** şeklinde kullanılmış ve “hediye ile birlikte gönderilen mektup, hediyeli mektup” anlamına gelen bir terim oluşturulmuştur:

... sen berü kelmez için men kakıp anı için **bitig belek** ıdmaz men... (Hamilton, 1986: 134) “*Sen bu tarafa gelmediğin için ben (sana) kızdım bu yüzden hediyeli mektup göndermiyorum [KA].*”

Ancak terimin yer aldığı mektup üzerine çalışan Hamilton, bu durumu göz ardı ederek **bitig** ve **belek** ifadelerini ayrı ayrı değerlendirerek çeviri yapmıştır (Hamilton, 1986: 134). **açığ bitig** teriminin geçtiği mektubun ilerleyen kısmında yine geçen **bitig belek** teriminin bu kavram alanına farklı terimlerle paralel bir şekilde kullanıldığı ve kontekste uygun bir şekilde olduğu görülmektedir:

... tolı tükel yegen birle **belek bitig** bar tedim... (Hamilton, 1986: 137) “*Tolü Tükel Yegen ile hediyeli mektup var dedim [KA].*”

Mektupların yazılış amacı her ne olursa olsun, teşekkür ve hediyein yanı sıra, kişiler bazen mektubu kendi ahvallerini anlatmak için de yazmış olabilir. Bu meselenin yazılması bazen mektubun bir bölümünde yer bulurken bazen de sırf mektubun yazılış amacını gösterebilmektedir. Öyle ki sadece yazanın durumunu bildiren mektuplar için **esenü bitig** terimi üretilmiştir. Terim üzerine bir kaç araştırmacının tespitleri

bulunmaktadır: Hamilton, bu terim için “kurtuluş dileklerini ifade eden mektup” açıklamasında bulduktan sonra, terimin Dun-Huang’daki Uygur harfli metinlerde neredeyse sabit bir formül olduğunu, ancak yine de *eseñü yarlıgımız* ve hatta *eseñümüz* şeklinde kullanımların da görüldüğünü bildiriyor (Hamilton, 1986: 53). Clauson ise terimi, “güvenlik mektubu, aman tezkiresi” şeklinde izah ediyor (Clauson, 1972: 249). Eraslan sözlüğünde terimi “sağlık mektubu, sağlık belgesi senedi” olarak açıklamıştır (Caferoğlu, 2011: 76). Söz konusu metinler incelendiğinde gerçekten metni yazan kişilerin -kendileri ve çevreleri için- oldukça iyi haberler verdiği fark ediliyor. Kontekste paralel bir şekilde terim tam olarak “sağlıcak mektubu, iyi hal mektubu” olarak anlaşılabilir. Tekin’e göre bin yıllık Eski Türkçe mektupların genel adı *eseñü bitig*’dir ve “sağlık, esenlik mektubu” anlamına geliyor (Tekin, 2013: 280).

Öte yandan Sertkaya, Uygurca mektupları kalıp ifadelerle göre sınıflandırdığı yazısında, *eseñü bitig* ve *eseñü* şekillerine de yer vererek Hamilton’un iddia ettiği gibi sık sık formüllerle kullanıldığını gösteriyor (Sertkaya, 2011: 214-216). Taranan metinlerdeki bütün terimlerin genel kalıplar içerisinde verilmesi ve bazen *bitigsiz* kullanımı, terimleşme katmanlarını bizlere göstermektedir. Öyle ki *eseñü bitig* terimi artık kullanımdan kalkmaya ve daha kısa ve kolay kullanımdaki *eseñü* şekli yeterli olmaya başlamıştır:

... bir *eseñü bitig* ıdtımız... (Hamilton, 1986: 42) “*Bir sağlıcak mektubu gönderdik [KA].*”.

... arkış barr üçün anın *eseñü bitig* ıdtım ... (Hamilton, 1986: 107) “*Kervan geldiği için onunla sağlıcak mektubu gönderdim [KA].*”.

... amtı *eseñü bitigde* ne üküş sav ayu ıdalım... (Hamilton, 1986: 110) “*Şimdi sağlıcak mektubunda niçin fazla söz söyleyiverelim? [KA].*”.

... kürtü *eseñü bitigim* şaçuda humaru oğlu ıshakka berzün ... (Hamilton, 1986: 116) “*Kürtü, sağlıcak mektubumu Cha-tcheou’daki Humaru oğlu Ishak’a versin [KA].*”.

... tünjürümüz sugdu beg tünjür kunçuy evdeki ulug kiçigke beg yegen bay totok *eseñü bitigimiz*... (Hamilton, 1986: 125) “*Dünürümüz Sugdu Bey, dünür prenses, evdeki büyük küçük herkese Bey Yegen Bay Totok’tan sağlıcak mektubu [KA].*”.

... meñi silig küç tüzün kutlug tüzün *eseñü bitigimiz*... (Hamilton, 1986: 147) “*Meñi Silig, Küç Tüzün, Kutlug Tüzün’dan sağlıcak mektubu [KA].*”.

... totok *eseñü bitigimiz*... (Hamilton, 1986: 157) “*Totok’tan sağlıcak mektubu [KA].*”.

Bazı hallerde mektubu yazan kişilerin karşı taraftakilere anlatacağı meseleyi daha açık ve anlaşılabilir bir şekilde yeniden yazması veya daha ayrıntılı olarak izah edecek bir mektup yazması gerekebilmektedir. Böyle durumlarda “açıklayıcı mektup, izah mektubu”nun yazıldığına şahit olunuyor. Bu mektup türüne ait iki ayrı terimle karşılaşılmıştır. *Adırthg bitig* bunlardan biridir.

Terimin ilk kelimesi için farklı metinlere bir göz atıldığında şu sonuçlara ulaşılır: Kutadgu Bilig’deki

yıl ay öd bitise küni belgülüg

açıklık adırlığı sanı belgülig “Yıl, ay ve günü yazılırsa tarihi belli olur, sayılar açık ve anlaşılır olarak bilinir.” (Arat, 2008: 518-519)

Ve Altun Yaruk’taki

belgülig adırlığı ve açık adırlığı (Kaya, 1994: 104-178) ikilemelerindeki **adırlığı** ifadesi “açıklık, belirlilik” olarak anlamlandırılabilir. Tek örneği eski Uyurca bir mektupta geçen **adırlığı bitig**, doğal olarak “açıklayıcı mektup, izah mektubu” olarak düşünölmelidir. Dolayısıyla ifadenin yer aldığı mektuptan anlaşıldığı gibi belirli bir konuda yazılmış bir mektubun yine o konuda tekrar daha açıklayıcı ve ayrıntılı halde yazıldığı tür olarak **adırlığı bitig** terimi kullanılmıştır:

...biziye bir **adırlığı bitig** ıdn... (Hamilton, 1986: 126) “Bize bir açıklayıcı mektup gönderin [KA].”.

Yine **adırlığı bitig** gibi “açıklayıcı mektup, izah mektubu” olarak düşünölebilecek diğer bir terim olan **belgülig bitig**’in, daha önce belirli bir konu üzerinden gönderilen mektup için, daha açıklayıcı ve ayrıntılı olarak tekrar gönderilen mektuplar için kullanıldığı anlaşılıyor. Terimin yer aldığı mektupta, ifade **adırlığı bitigle** aynı kalıp ifadede kullanılmıştır. Hamilton, buna dayanarak çeviride “açık, açıklayıcı” (Hamilton, 1986: 142) anlamlarını kullanmıştır:

...**belgülig bitig** sav ıdn... (Hamilton, 1986: 142) “...açıklayıcı mektup, söz gönderin [KA].”.

Bütün bu mektup türleri dışında ve hepsini kapsayacak şekilde, mektubu gönderen ve alan arasındaki bu mektuplaşma faaliyetleri için yeni bir terim ortaya konulmuştur. Yani **bitig**, **yankı bitig** ve **sevinç bitig** gibi bitiglerin tamamını kapsayan ve “karşılıklı yazılan mektup, müşterek mektup” anlamlarını karşılayan **keliş barış bitig** terimi meydana gelmiştir. Sadece Hsüan-Tsang’da yer alan bu terim, *kel-* ve *bar-* fiillerinden türetilen ve terimleşen bir yapıdır. Söz konusu metinde özel bir eserin Türkçe tercümesinin adı olarak verilmiştir. Buda ve Çin İmparatoru arasındaki geçen mektupları konu alan bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Tezcan, “gidiş geliş (karşılıklı olarak) mektuplaşma” şeklinde yorumlamıştır (Tezcan, 1975: 12). Barat ise “mektup değişimi” olarak açıklamıştır (Barat, 2000: 158). Ancak burada anlaşılması gereken mektuplaşma veya mektup değişim fiilleri olmamalıdır, çünkü bu terimin daha çok bir **bitig** adı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Öyle ki özel bir esere karşılık, hatta belki özel bir türe karşılık olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla ilginç bir türe karşılık gelen ve bizzat mektubun kendisini karşılayan bir terim olması beklenir:

... tavgaç xan birle **keliş barış bitig** ıdışmakın ukıtmak atlıg... (Barat, 2000: 158) “Çin Kağıdı ile müşterek mektup göndermeyi anlatmak’ adlı [KA].”.

V. Sonuç

Bitig kelimesinin terimleşme süreci üzerine yukarıdaki verilerden hareketle bazı yargılara ulaşmak mümkündür. Çince **piet** kelimesinden ödünçleme yoluyla alınarak türetildiği düşünölen **bitig**, başlangıçta ihtiyaç sınırları doğrultusunda sadece “anıt, taş yazıt” anlamlarını karşılayan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazıtlar döneminin hemen ardından toplumdaki sosyal, kültürel ve siyasi değişimler sonucu gelişen ve genişleyen yazın alanına karşılık, kapsamlı bir terim olarak kullanılmaya devam etmiştir. Ancak terimin kapsamlı ve bulanık olarak kullanılması, karşıladığı anlam/kavram alanları arasındaki çizgileri netleştirememiş olacak ki daha belirgin ve özel yeni terimlerin ihtiyacı doğmuştur. Bu terimlerin yapımı için ise yine bitig

kelimesi kullanılmış ve yeni bir kelime ile birleşerek daha spesifik anlam/kavram alanlarını kapsayacak terimler oluşturulmuştur. Böylece “yazın” alanındaki her yazın türü için yeni bir terim kullanılmaya başlanmıştır. Bu gelişim evresine paralel bir durum da İslam’dan sonra gelişen yazın alanında görülmektedir. *Name* terimiyle karşılanan mektuplar, spesifik türlere göre -özellikle konularına göre- ikinci bir kelimeyle beraber terim olarak kullanılmıştır: *Şefkatname*, *tehniyetname*, *cevapname*... gibi. (Derdiyok, 1999: 737-738). Dolayısıyla “yazın” alanında oluşturulan tür adları hangi terimle karşılanırsa karşılanırsın, geçirdiği evreler bir benzerlik göstermektedir.

Daha sonraki süreçte iki veya daha fazla kelimedenden oluşan bu terimler (*eseñü* gibi) kısaltmaya ve *bitiğ*siz kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu süreç daha önceki katman ile aynı zamanda gelişme gösterebilmiştir. Bu terimleşme süreci dışında, daha ilk başlardaki geniş kapsamlı bitiğ terimi anlam/kavram daralması ile Altınordu Devleti gibi bazı dönemlerde sadece “devlet kademelerinde yazılan mektup, ferman” gibi tek ve belirgin bir anlam ile sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla takip edilebilen tarihî Türk dili dönümleri içerisinde bitiğ terimi çok çeşitli yollarla yaşamaya devam edebilmiştir.

Mektup kavram alanına ait bitiğ terimlerinin, mektupların muhtevasına göre veya yazılış amacına göre türetilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Spesifik olarak bir alanda böylesine çeşitli terimlerin türetilmiş olması, o toplumun söz konusu alanda ne kadar eski ve gelişmiş halde olduğunu gösterir. Türklerde mektuba dair bu kadar geniş bir terminolojinin varlığı, öncelikle toplum içindeki okuma yazma oranı hakkında önemli ipuçları verirken, aynı zamanda toplumun genel olarak kültürel seviyesini de gözler önüne sermektedir. Bu açıdan Türklerin bilhassa eski Türkçe dönemindeki yazılı envanterine bakarak ne denli yüksek ve gelişmiş bir mektup/mektuplaşma geleneğine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmanın sonunda taranan metinler göz önünde bulundurulduğunda, Türklerin mektup veya mektuplaşma faaliyetlerinin en dikkat çekici örneklerinin bilhassa Hsüen-Tsang Biyografisi, Kutadgu Bilig ve sivil Uygur metinlerinde olduğu görülmektedir. Konu üzerine yapılacak herhangi bir çalışmada bu metinlere odaklanılması, kıymetli örneklerin elde edilmesi ve önemli sonuçlara ulaşılması açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

- ARAT, Reşit Rahmeti (2008), *Kutadgu Bilig*, İstanbul: Kabalıcı Yay.
- AZILI, Kenan (2018), “Eski Türkçede Bitiğ Adları”, *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun’dan Anadolu’ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, 1(1): 270-299.
- BARAT, Kahar (2000), *The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim XUANZANG Ninth and Tenth Chapters*, Indiana: Indiana University Research Institute for Inner Asia Studies Bloomington.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2011), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- CLAUSON, Sir Gerhard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- ÇAPRAZ, Erhan (2017), “Mizahî Bir Mektup ve Kuşbazlığa Dair Bir Vesika: Balat Şeyhi Vahyî Efendi’nin Bağdat Valisi Hasan Paşa’ya Gönderdiği Mektup”, *Türkbilig*, 34: 211-228.
- DERDİYOK, İ. Çetin (1999), “Osmanlı Devrinde Mektup Yazma Geleneği”, *Osmanlı*, IX: 731-740.
- ERCİLASON, Ahmet Bican (2015), *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâtî’t-Türk -Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin-*, Ankara: TDK Yay
- FELBER, H. (1984), *Terminology Manual*, Paris: UNESCO and Infoterm

- GOLDEN, Peter B. (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev.: Osman Karatay, Ankara: Karam Yay.
- HAMILTON, James (1986), *Manuscripts oiugours du IX-X siècle de Touenhouang*, T. 1-2, Paris.
- KAGEURA, Kyo (1999), "Theories 'of Terminology: A Kuest for a Framework for the Study of Term Formation", *Terminology*, 5/1: 21-40.
- KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk -Giriş, Metin ve Dizin-*, Ankara: TDK Yay.
- NALBANT, M. Vefa (2013), "Eski Türk Mektuplaşma Geleneği Üzerine Kutadgu Bilig Açısından Bir Değerlendirme", *MTAD*, 10/3: 6-30.
- ÖLMEZ, Mehmet (1994), *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ÖZYETGİN, Melek (2005), *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Ötüken Yay.
- REZAEİ, Mehdi (2018), "İlhanlılardan Kalan Dilsel Miras", *Türkbilgi*, 35: 17-28.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2001), "Eski Türkler Okur Yazar mıydı?", *Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Sempozyum Bildirileri*, Yayına hazırlayan: Yücel Hacaloğlu, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara: 23-37.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2011), "Eski Uygur Mektupları Üzerine", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 44: 209-228.
- TEKİN, Talat (2013), "İpek Yolu'ndan Bin Yıllık Mektuplar", *Makaleler II Tarihî Türk Yazı Dilleri*, Ankara: TDK Yay.:277-285.
- TEZCAN, Semih (1975), *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*, Ankara (teksir yöntemiyle 100 adet basılmıştır).
- ZIEME Peter (1985), *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berliner Turfantexte XIII, Berlin: Akademie-Verlag.